

HOVHANNES ZAKARYAN
PhD in Philology
“Tatev” Scientific-Educational Complex
hovzakaryan@yahoo.com

RUBEN HAKOBYAN
*National University of Architecture
and Construction of Armenia*
post@tarumian.am

ON THE ARMENIAN ORIGIN OF MUQARNAS CEILINGS

The Term

The muqarnas¹ or stalactites or honeycombs (Arm. շթաքար [shtaqa], Russ. сталактиты, ячеистый/сотовый свод) are mainly used in architecture as ceiling decorating technique. They consist of three-dimensional geometrically alternating protrusions and deepenings which create an interplay of light and shade reminiscent of the folds and lags of natural stalactites. The term *stalactites* thus is a metonymy.

Pic. 1. The ceiling of gavit at the church of Holy Apostles at Ani

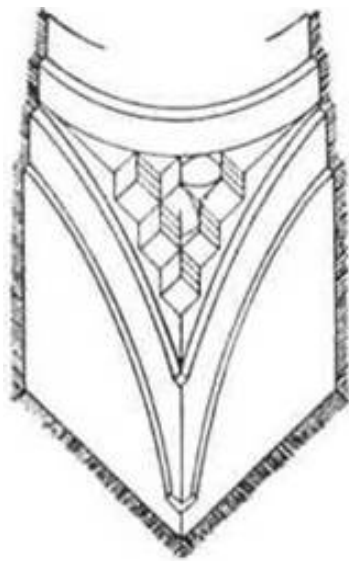
¹ From arab. **muqarna** "fretwork".

The Task

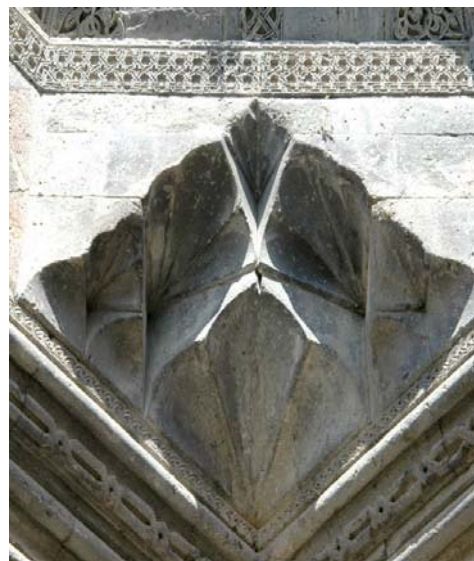
Muqarnas have been widely used both in Armenian and Muslim architecture. However, perhaps due to its more frequent usage in Muslim architecture in comparison to Armenian and prevalence over larger geographical areas in professional literature muqarnas are considered as a phenomenon of Muslim architecture. As to the origin of muqarnas, it should be noted that the sources of this form are mostly being sought for in the Iranian culture and taking into consideration that the oldest samples of muqarnas that reached us partly coincide with the Seljuk period of Asia Minor history also in Seljuk culture. Such approaches seem superficial.

The Hypothesis

There are two hypotheses of the origin of muqarnas. They can be conditionally called «Oriental» and «Armenian». According to the «Oriental» hypothesis the origins of general muqarnas forms are claimed to be cellular pendentives (Degaron Mosque, Tur Abdin Monastery, 9c.)². Auguste Choisy in particular notes «*Cellular vaults of Seljuk art were replaced with muqarnas vaults; Alhambra was built in that era (13c.)*»³ In the Russian «Dictionary of Fine Arts» we read «*According to one of hypothesis muqarnas originated from cellular tromp structure which was used by Seljuk-Turks in constructions of domes in 12–13 c.*»⁴ (Pic. 2,3)

Pic. 2. Corbel Tromp according to A. Chiosy

Pic.3. Hayravank, Tromp

² Мнацаканян С., № 9, 1950, 55; Շախսլյան Գ., թիվ 2, 2004, 169:

³ Шуази О., т. 2, 1931, 100.

⁴ Власов В., 2004-2009, т. IX, Сталактиты.

The expression Seljuk muqarnas is also used⁵. S. Mnatsakanyan considers this expression unacceptable⁶. Seljuks needed to have some architectural forms before moving to Armenia in order to be able to bring it with them. In a pinch they could transfer the Iranian or Middle Eastern traditions. However, there is no data on constructions resembling muqarnas elements in Iran or the Middle East of the period. Therefore, the introduction of this architectural form (muqarnas) by Seljuks was impossible. On the other hand this does not mean that Muslim rulers were not able to organize *construction works*. The question is who and by what artistic principles would build for Seljuks. Such works could be done by the representatives of the cultures of the region, primarily by the Armenians. Generally the role of Armenians in the Seljuk culture is widely known⁷.

Particularly the second «Armenian» hypothesis ensuing from this was first put forward by G. Rivoira, according to which in the whole Near East no muqarnas older than muqarnas of Manuche are known and the muqarnas were introduced to Egypt from Armenia⁸ (Pic. 4.). However, Rivoira does not mention the origins of the Armenian muqarnas.

Hazarashen – Tromp – Muqarnas

As H. Orbeli writes «*The idea of dating muqarnas ceilings much later than the 10th century is profoundly wrong regarding both Armenia and Iran, as such muqarnas used in domes have deep roots and originate from the form of covering the corners with tromps*»⁹. And as it is known, dome systems with tromps existed in Armenia since the 5th century (the earliest samples are the church in Voghjaberd, and Poghos-Petros church in Zovuni)¹⁰.

There are also opinions that the structure of wooden hazarashen dome is the outset of the fan-formed Armenian tromp¹¹. And truly, the angular plates of hazarashen especially when solved with stone are already presented as a simple tromp (Pic. 5).

Pic.4. Ceiling of Manuche Mosque

Pic. 5. Ceiling of Gavut of Holy Apostles Church in Tavush marz

⁵ Դոնաթեյան Գ., թիվ 11, 1979, 94–104:

⁶ Մնացականյան Ս., 70:

⁷ Շախկյան Գ., 173:

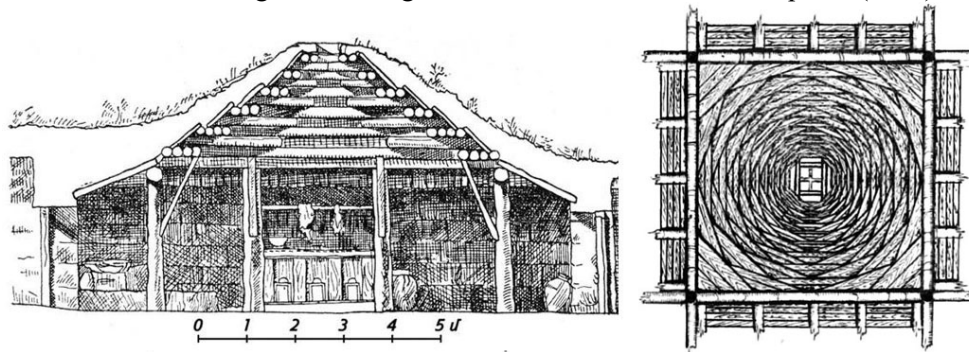
⁸ Rivoira G., 1918, 179.

⁹ Орбели И., т. 1, 1968, 63.

¹⁰ Շախկյան Գ., 168–169:

¹¹ Շախկյան Գ., 169:

So on the one hand the tromp can be regarded as a forgoer (primeval) sample of muqarnas form while on the other hand now the origin of tromp (including multycorbel tromp) finds its logical explanation in the traditional Armenian construction – on the base of hazarashen becoming a connecting link between hazarashen and muqarnas (Pic.6).

Pic.6. Wooden Hazarashen (Graphic Picture by S. Vardanyan)

The elements of argumentation for the hypothesis of the Armenian origin of muqarnas ceilings can be found in the article «Hazarashen and Its Meaning in Armenian Architecture» by S. Vardanyan¹². In that article muqarnas ceilings of gavits of Geghardavank, Harijavank, Gandzasar and those of other gavits which duplicated the millennium-long tradition of wooden hazarashen in stone are also considered hazarashen structures. The problem is that wooden hazarashen was often ornamented even more elaborately than stone-made hazarashen and in Armenia it was used not only in national homes (headhouses), palaces of princes, caravanserais, mausoleums, but also in churches¹³.

The argumentation for the hypothesis of muqarnas origination from wooden hazarashen was put forward by V. Harutyunyan. He presented in comparative analysis the national sources of middle age civilian architecture, the hereditary connection between hazarashen (soghomakash) ceilings of headhouses with ceiling types (including muqarnas).¹⁴ Regarding the ancient origin of hazarashen ceilings of headhouses then the people's house¹⁵ described in «Anabasis» by Xenophon in 5th c. B. C should be recalled at least, the sample of which was excavated in Draskhanakert site (near the village of Beniamin in Shirak marz)¹⁶.

A. Sahinyan rightously considers stalactites (muqarnas) garret-window stone vault as a great achievement of the Armenian construction-architectural art¹⁷. Although S. Mnatsakanyan on the one hand accepts the origination of brick cellular muqarnas from the older one (cellular tromp), however, he distinguishes the brick cellular muqarnas from the Armenian muqarnas ceiling arguing that the stone muqarnas ceiling is a separate achievement of the Armenian architecture¹⁸. He notes that the Armenian

¹² Վարդանյան Ս., թիվ 1, 1978, 78–88:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴ Հարությունյան Վ., 1992, 253–281:

¹⁵ Քսենոփոն, Անաբասիս, 1970, 97:

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս Тер-Мартirosов Ф., 2010, 268–270.

¹⁷ Սահինյան Ա., 1968, 19:

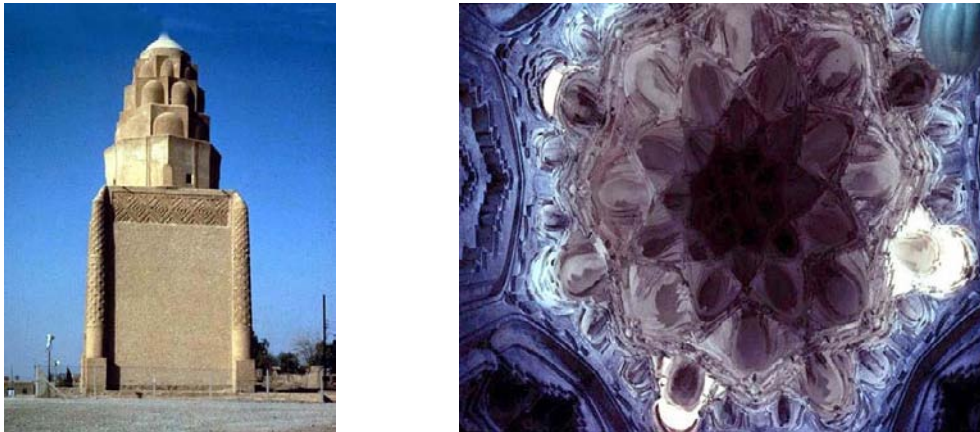
¹⁸ Մնացականյան, նույն տեղում:

muqarnas schemes have been integrated into Seljuk architecture constituting one of the main elements of ornament of portals of mosques and madrassas¹⁹.

The Dating

According to H. Orbely one of the earliest examples of muqarnas ceilings is the dome of gavit of the church of Holy Apostles at Ani (**Pic. 5**)²⁰. He dates that building to the second half of 11th century. The ceiling of Manuche mosque which dates almost to the same period (**Pic.4**), also has a muqarnas ceiling. N. Marr wrote on that «Some scholars consider the building to be a mosque whereas when the old part of Ani was being constructed there were no Muslims in that city, the minaret next to the building was appended later. There is only one possibility which is that Muslim rulers of Ani have converted the old building of Ani into a mosque»²¹. It is known that that building was constructed by king Ashot Bagratuni in 962. And Sheddadian amira Manuche has partly reconstructed it in 1070s²². And if we add to this that the architectural style of the «mosque» does not differ from traditional Armenian architectural style and the muqarnas are already very developed, rich and look classic then we can infer that muqarnas should have had a long history of development which could not have lasted less than a century. And if we accept H. Orbely's point on the gavit of the church of Holy Apostles at Ani then at least another 150–200 years were necessary for such development; it was possible in the light of wooden hazarashen ceiling culture.

On the other hand, mausoleum of Imam al-Daur of Samarra which is considered to be the first construction in the Muslim world to have muqarnas is dated to 1085 (**Pic.7**). It should be noted to this point that the dome of this mausoleum looks like a muqarnas-ceiling turned upside down and may be called a copy of hazarashen ceiling. And there are no headhouses and other buildings that incorporate hazarashen the construction of which has a functional rather than a decorative meaning.

Pic. 7. Imam al-Daur and the Ceiling of the Dome

¹⁹ Միսգականյան, նույն տեղում:

²⁰ Օրբելի И., 49.

²¹ Ани, столица древней Армении:Историко-археологический набросокъ. Проф. Н. Я. Марра. г. (<http://www.genocide.ru/lib/bhelp/i/i-28-marr-ani.html>).

²² Օրբելի И., նույն տեղում, 47–48:

The Problem of Early Samples

However, in general it is hardly possible that there were many samples of magnificent stone muqarnas in Armenia before 10th century. As we saw, there was the tradition, there were the pre-samples but there was a lack of economic and political conditions. Not accidentally, the first sample of stone muqarnas ceilings we see in Ani, that is to say in the place where there already had been people who could afford such luxury. On the other hand, the cultural renaissance already allowed decorating more luxuriously not only the secular but also the buildings of worship. Not accidentally, the muqarnas ornament was immediately borrowed by Muslims who had more than enough material means for that.

If no stone muqarnas older than those of Ani muqarnas ceilings have been preserved and there are no written records known to us, then there are records on magnificent wooden muqarnas ceilings (hazarashen). Several churches in Van were built by wooden hazarashen including Haykavan church in Aygestan about the dome of which English geographer and traveler Henry Lynch²³ spoke with admiration. The caravanserai in Erzurum, the patriarchate of Dvin, the hall of Grigor Mamikonyan's palace²⁴ and others²⁵ had hazarashen ceilings. It is known that even the ceilings of headhouses of villages often «were so beautiful, high with magnificent construction that will admire the viewer, sometimes the wood is carved with incredible love»²⁶. It is an important factor that only in Armenia the wooden and stone hazarashen have been used both in people's houses and aristocratic and social buildings as well as in monumental constructions of worship having a structural function from the outset and only much later turning into a mere decorative element. Whereas in Muslim culture muqarnas have exclusively decorative meaning therefore it can not be primary in origination in comparison to the Armenian one.

The Transformations

Summing up these often contradictory and sometimes mutually supplementing opinions the process of muqarnas origination may be presented approximately as follows.

As has been mentioned, tromp originated from hazarashen, including the multicellular trompal pass. In magnificent palaces stone with the simplest ornaments was used instead of wood. It was also successfully implemented in construction with brick (Iran, Samarkand, Egypt, where in difference to Armenia neither stone nor wood was used as main construction material). In the base of it is the protrusion of every succeeding (upper) stonework in comparison to the preceding (lower) one. In stone culture peculiar Armenian three-plate with its sitting, curves and smooth passages was used as an ornament. This ornament is frequently encountered in Armenian architecture individually as a means of development of capitols of lower protrusions. It is the most suitable method of mitigating artfully the exterior of three-sitting angle.

²³ Лич Х. Ф., 1910, 131.

²⁴ Հարությունյան Վ., 1953, հմ. 8:

²⁵ Ավելի հանգամանորեն տե՛ս Վարդանյան Ս., նշվ. աշխ.:

²⁶ Թորամանյան Թ., հ. 1, 1942, 89:

It was impossible to carry out ornamented belts with three-plates with brick. It was necessary to finalize the brickwork with plaster coating. Thus coating-ornament – muqarnas was created²⁷ (Pic. 8).

Pic. 8. Half ruined muqarnas of entrance, Samarkand

And although in this way muqarnas once and for all lost its late constructional value turning into simple high-relief particularly thanks to that in Iranian and Arabic art it started to develop individually especially in terms of luxury. The apogee of that was Alhambra royal complex in Granada (13 c.) where the muqarnas ornaments are moulded of plaster although they still preserve the traditional outlines of hazarashen log-knots (Pic. 9 and 19). In the Armenian architecture as well muqarnas sometimes loses its structural essence turning into a mere sculpture (Pic. 10).

We claim this proceeding from the material of preserved monuments. Unfortunately, as it has been mentioned, the wooden domes of ancient palaces, headhouses and other constructions have not been preserved. However, even the records allow us to consider that probably the main types of “muqarnas” had been developed in wooden culture and then passed on to stone and brick cultures²⁸. And as we saw, it is possible that it was Armenia that was the cradle of origination of that culture.

Pic. 9. Alhambra

Pic. 10. The lintel of the second floor entrance of three-storyed church at Eghvard.

²⁷ Մնացականյան Ս., նույն տեղում:

²⁸ By the way, samples of wooden muqarnas of later period have been preserved in Egypt (Pic. 11, 12)

Arguments

We consider the cradle of origin of muqarnas culture to be Armenia because:

1. Although in some cities, especially in Constantinople and Cairo the number of monumensts with muqarnas is more than in the whole Republic of Armenia on the one hand we speak about one of the most affluent cities of the Muslims world and on the other hand it is used only in those cities while there are such monuments in almost all marzs of Armenia the relative density of which, especially in Eastern Armenia, prevails over those of Iran and in a number of respective monuments per settlement even more. (**Pic. 21, 22**)
2. Armenia occupies a central position in the region where muqarnas is used.
3. In Armenia there are

The basic construction material for building muqarnas – wood and stone.

The biggest diversity of the usage of muqarnas²⁹.

All preconditions of the origination of muqarnas (hazarashen dome, cellular tromp, the earliest dome-form constructions – houses of oghuzs, karizs etc.).

The samples and records of the oldest muqarnas ceilings and hazarashen domes.

The simplest transitive primary forms.

Muqarnas ceilings of structural (not only decorative) function.

The wholeness of the developmental chain (all the phases).

The first: the starting phase is the log-knotted (or with chorsus) hazarashen ceiling with garret-window.

The second phase, as it was mentioned, is the emergence of cellular tromp.

The third phase is the ceiling with garret-windows with stone crossbars (or plates) (the ceiling of gavit of Apostels Monastery is a preserved late model, 1245)³⁰.

The fourth phase is the version of artfully decorated stone hazarashen of gavit where the outline of log-knot that have structural role as in gavit of Gandzasar is preserved (**Pic. 17**). This is the pure muqarnas that emerged as an artistic cultivation (generally with three-plate ornament) of inner relief of stone ceiling (vault) with garret-window of hazarashen type. The stepped passages of intersecting edges of horizontal stone logs that create rectangular (square) are in the base of it.

The fifth phase is the representation of the previous on that are split, separated into four and upside down which preserve the outlines of knot-ties mainly as a traditional ornament. At this phase cellular deepening and a hanging latch were added to muqarnas.

The sixth: the extinguishing phase comprises the protruded or flat outlines drawn on pendants under the dome as a mere ornament (**Pic. 19**)

²⁹ The **split** version of muqarnas ceiling was used as a roof for porches and alcoves (**Pic. 13, 10, 20, 23, 27**), the version **separated into four** as an angular pass (tromp, pendative), (**Pic. 3, 24**), corner ornament of ceiling, external recess (**Pic. 14**), capital (**Pic. 26**), upside down version as a base, (**Pic. 30**), **longitudinal** version as an internal or external cornices, (**Pic. 20, 29**), **archform** version – cornice of baravor (**Pic. 28**) etc.

³⁰ Another simpler sample of later period (14–15 c.) is the ceiling of St. Mother of God chapel in village of Karchaghbyur in Gegharkunik marz (see in details in S. Hmayakyan, H. Sanamyan, On the Connection of Urartian Places of Worship and Christian Holy Places, «Armenian Saints and Holy Places». Y., 2001, 222–233 pp.)

Pic. 11. Wooden muqarnas

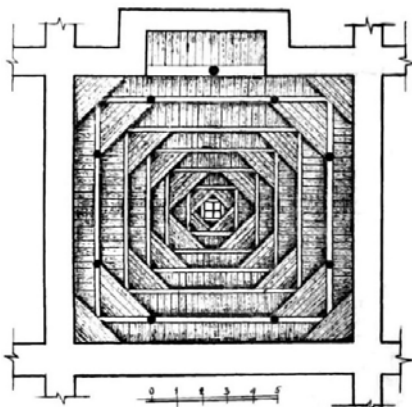
Pic. 12. Dome of Ibn-Tulun Mosque in Cairo

Pic. 13. Neghutsavank

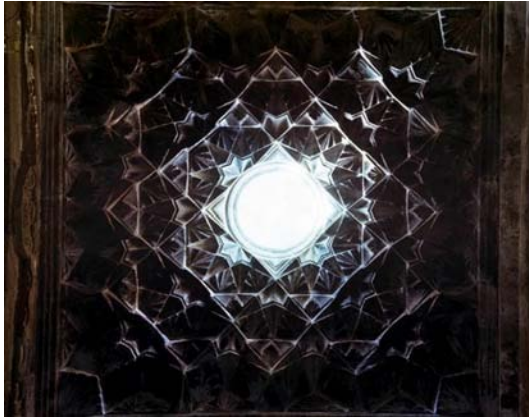
Pic. 14. The External muqarnas of Haghat Belltower

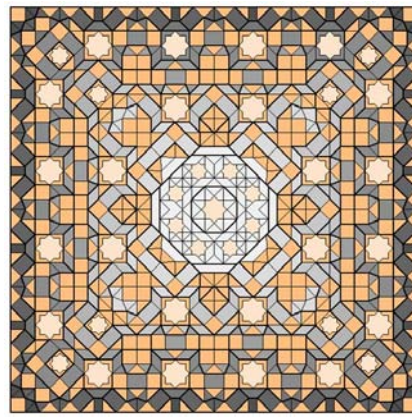
Pic. 15. Wooden Hazarashen (outline)

Pic. 16 Gavut of Holy Apostles in Tavush

Pic. 17. Gavut of Gandzasar

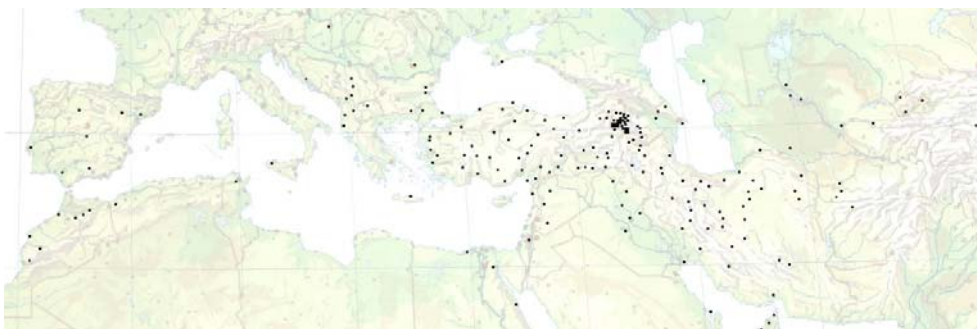
Pic. 18. Alhambra (outline)

Pic. 19. Etchmiadzin

Pic. 20. The Orbelyans' Inn

Pic. 21. Prevalence of Muqarnas in the Near East, according to Shiro Takahashi's map data³¹

³¹ Muqarnas: A Three-Dimensional Decoration of Islam Architecture, by Shiro Takahashi, <http://www.tamabi.ac.jp/idd/shiro/muqarnas/>

A photograph of the interior of the Hagia Sophia in Istanbul, showing the massive piers and the intricate mosaic of the dome. The image captures the lower portion of the central dome, with its base supported by thick, dark stone piers. The dome's surface is covered in a complex mosaic of geometric and floral patterns, though some areas appear worn or damaged. The lighting is dramatic, with strong highlights and deep shadows, emphasizing the scale and texture of the architecture.

A photograph of a decorative window in a stone structure, featuring a central octagonal opening surrounded by a complex, dark, carved lattice pattern.

A close-up photograph of a stone capital, likely from a classical or neoclassical building. The capital features a prominent, symmetrical scalloped or shell-like design on its top surface. It is positioned beneath a series of arches, with the stone showing signs of weathering and age. The lighting highlights the texture of the stone and the depth of the carvings.

51

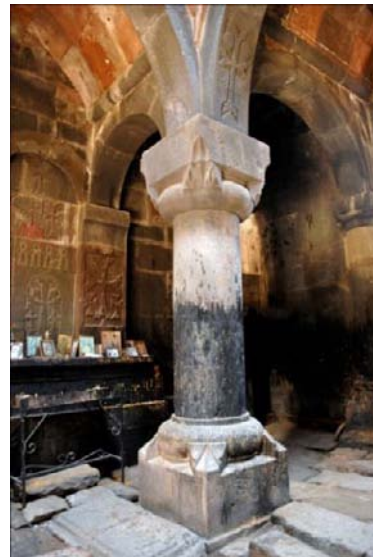
Pic. 27. Vayots Dzor, Spitakavor: muqarnas with niches

Pic. 28. Vayots Dzor, Spitakavor, muqarnas archform cornice of lintel

Pic. 29. Goshavank, longitudinal muqarnas window ledge

Pic. 30. Neghutsavank: capital and base with muqarnas

Conclusion

The ornamental technique called muqarnas emerged as a result of the development and abstraction of hazarashen ceiling of people's house. The oldest examples of it are preserved in Ani. The muqarnas, widespread in Muslim culture, is a developed branch of Armenian stalactites³².

³² Յակոբսոն Ա., 1967: Տեր-Ներսիսյան Ա., 1975: Վարդանյան Ա., 1959: Март Н., 1934. Мнацаканян С., 1950. Мнацаканян С., Оганесян К., Саинян А., 1978. Якобсон А., 1985.

BIBLIOGRAPHY

- Мнацаканян С.**, – 1950, Армянские сталактиты, «Известия АН Арм. ССР, общ. науки», № 9, Ер., 1950, с. 55.
- Շախկյան Գ.**, – 2004, Հայ-արարական ճարտարապետական առնչակցություններ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», թիվ 2, Եր., 2004, էջ 169:
- Шуази О.**, – 1931, История архитектуры, т. 2, М., 1931.
- Դոնարեդյան Պ.**, – 1979, Նորավանքի քանդակագործական մի հուշարձանի ոճական առանձնահատկությունները եւ ստեղծման ժամանակը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», թիվ 11, Եր., 1979, էջ 94–104:
- Rivoira G.**, – 1918, Moslemarchitecture, its origin and development, London, 1918.
- Орбели И.**, – 1968, Избранны труды, т. 1, М., 1968.
- Վարդանյան Ս.**, – 1978, Հագարաշենը եւ նրա նշանակությունը հայկական ճարտարապետության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», թիվ 1, Եր., 1978, էջ 78-88:
- Հարությունյան Վ.**, – 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992:
- Քսենոփոն**, – 1970, Անաբասիս, Եր., 1970:
- Тер-Мартirosов Ф.**, – 2010, Сведения Ксенофонта и дом, открытый на памятнике Драсханакерт. Международная научная конференция «Археология, этнология, фольклористика кавказа», Тбилиси, 25–27 июня, 2009 года. Сборник кратких содержаний докладов. Издательство «Меридиани», Тбилиси, 2010, с. 268–270.
- Սահինյան Ա.**, – 1968, Գառնի–Գեղարդ, Եր., 1968:
- Линч Х. Ф.**, – 1910, Армения, путевые очерки и этюды. Тифлис, 1910.
- Հարությունյան Վ.**, – 1953, 7-րդ դարի աշխարհիկ ճարտարապետության մի նոր հուշարձան, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ տեղեկագիր», 1953, հմ. 8:
- Թորամանյան Թ.**, – 1942, Հայկական ճարտարապետություն, հ. 1, Ե., 1942:
- Hmayakyan S., Sanamyan H.**, – 2001, On the Connection of Urartian Places of Worship and Christian Holy Places, «Armenian Saints and Holy Places». Y., 2001, 222-233 pp.
- Յակոբսոն Ա.**, – 1967, Գանձասար, Եր., 1967:
- Տեր-Ներսիսյան Ս.**, – 1975, Հայ արվեստը միջնադարում, Եր., 1975:
- Վարդանյան Ս.**, – 1959, Հայաստանի ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը, Ե., 1959:
- Власов В.**, Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. — Спб.: Азбука-классика, 2004-2009, т. IX.
- Март Н.**, – 1934, Ани: книжная история города и раскопки на месте городища. М.- Л., 1934.
- Мнацаканян С.**, – 1950, Архитектура армянских притворов. Ер., 1950.
- Мнацаканян С., Оганесян К., Саинян А.**, – 1978, Очерки по истории архитектуры средневековой Армении. Ер., 1978.
- Якобсон А.**, – 1985, Закономерности в развитии средневековой архитектуры. Л. 1985.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՉԱՔԱՐՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
«Տայթեւ» գիտակրթական համալիր
hovzakaryan@yahoo.com*

ՌՈՒԲԵՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

*Ճարտարապետության եւ շինարարության
Հայաստանի ազգային համալսարան
post@tarumian.am*

ԾՌԱՔԱՐԱՅԻՆ ԾԱԾԿԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ծթաքարերը ճարտարապետության մեջ հիմնականում ծածկերի զարդարման հնարք են: Կազմված են երկրաչափորեն կանոնավորապես հերթագայվող եռաչափ նիստավոր ելուստներից ու փոսորակներից, որոնք առաջացնում են լուսաստվերային խաղ՝ հիշեցնելով բնական շթաքարերի ծալքերն ու լեզվակները: Ծթաքար անունը տրված է որպես փոխաբերություն (ֆր. stalactites, ռուս. сталактиты): Հոմանիշներն են՝ անգլ. honeycombs «մեղրաբջիջներ», ռուս. Ячейный/сотовый свод «բջջային կամար», արաբ. muqarna «ծեփազարդ»:

Ճարտարապետական զարդարական այս հնարքը քրիստոնյա աշխարհում կիրառել են հայերը, մահմեդական աշխարհում՝ սելջուկները, պարսիկները, արաբները եւ այլն:

Ինչպես երևում է շթաքարերի տարածման քարտեզի վրա, շթաքարով շինություն ունեցող բնակավայրերի ամենամեծ խտությունը Հայաստանում է, որը նաեւ կենտրոնական դիրք ունի շթաքարերի կիրառման տարածքում:

Ըստ Հովսեփ Օրբելու՝ շթաքարային ծածկի պահպանված ամենահին, բայց եւ արդեն լիարժեք կայացած նմուշը Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավիթի ծածկն է: Դրան ժամանակագրորեն հաջորդում է Մանուչեի մզկիթը:

Հակակաճ շթաքարային ծածկը առաջացել է հազարաշեն գմբեթի հորինվածքը քարով կամ աղյուսով վերարտադրելու եւ գեղարվեստորեն մշակելու արդյունքում: Փայտե գերաններով, չորսուներով կամ ոստերով հավաքված հազարաշեն ծածկն արդեն ինքնին թողնում է շթաքարի տպավորություն: Դա առավել ուժեղանում է հազարաշենի բաղադրիչ տարրերի անցումները զարդարական մշակման ենթարկելու շնորհիվ:

Այսպիսով, շթաքարային ամբողջական ծածկը փաստորեն ինքնին հազարաշեն է՝ կատարված քարով (հայկական ճարտարապետություն) կամ աղյուսով ու ծեփով (մուսուլմանական ճարտարապետություն):

Հայտնի է, որ հազարաշենը հայկական երեւոյթ է: Դա հայկական ավանդական գլխատան երդիկավոր ծածկի հորինվածքն է: Գլխատան հնագույն նկարագրությունը գտնում ենք Զսենոփոնի «Անաբասիս»-ում (մ. թ. ա. Ե–Դ դ.), իսկ բրածո հնագույն նմուշը հայտնաբերվել է Շիրակի տարածքում Դրասխանակերտ հնավայրում եւ վերաբերում է մ. թ. ա. Ե-Գ դարերին:

Այս ամենը ցույց են տալիս, որ շթաքարային ծածկը ունի հայկական ծագում: Իսկ հայկական ճարտարապետությունից մուսուլմանականին առաջին անցումը կատարվել է Անիում:

Շթաքարը եթե հայկական ճարտարապետության մեջ երբեմն պահպանում է իր սկզբնական՝ կառուցողական նշանակությունը (Անիի Առաքելոց եկեղեցի, Հառիճավանք, Գանձասարի վանք եւ այլն), ապա որպես զուտ զարդարանք է ընկալվում մուսուլմանական ճարտարապետության մեջ: Դա է վկայում նրա արաբերեն անվանումը՝ մուքարնա, որ նշանակում է «ծեփազարդ»: Դա վերաբերում է նաև Ալիամբրայի գմբեթներին, որոնք մուսուլմանական ճարտարապետության մեջ ամենից ավելի են հիշեցնում հազարաշեն ծածկը:

ОГАНЕС ЗАКАРЯН

*Кандидат филологических наук
Научно-образовательный комплекс «Татев»
hovzakaryan@yahoo.com*

РУБЕН АКОБЯН

*Национальный университет
архитектуры и строительства Армении
post@tarumian.am*

ОБ АРМЯНСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ СТАЛАКТИТОВЫХ СВОДОВ

РЕЗЮМЕ

Сталактиты в архитектуре применяются в основном для украшения сводов. Они представляют собой регулярно чередующиеся выступы и выемки, создающие игру света и тени, напоминающие складки и язычки естественных сталактитов (отсюда и название, ср. фр. stalactites). Синонимами являются англ. honeycombs «соты», араб. miqatna «лепное украшение».

В христианской архитектуре этот декоративный приём применяли армяне, в мусульманской архитектуре – сельджуки, персы, арабы и др.

Как видно по карте сталактитовых сводов, наибольшая их плотность в Армении, которая также занимает центральное положение в ареале их распространения.

По мнению Иосифа Орбели древнейшим из сохранившихся, но уже полностью сформировавшимся образцом является перекрытие притвора церкви Апостолов в Ани.

Армянский сталактитовый свод произошёл в результате осуществления в камне или кирпиче и дальнейшей художественной обработки композиции купола «азарашен». Купол азарашен, выполненный из брёвен, брусков или ветвей, уже сам по себе оставляет впечатление сталактитового покрытия. Оно ещё более усиливается при наличии декоративной обработки переходных элементов азарашена.

Таким образом, сталактитовое покрытие можно воспринимать как азарашен, выполненный в камне (в армянской архитектуре) или в кирпиче и штукатурке (в мусульманской архитектуре).

Известно, что азарашен – армянское явление. Это композиция традиционного армянского жилища «глхатуна». Древнейшее описание глхатуна приведено Ксенофонтom в «Анабасисе» (V–IV в. до н. э.), а древнейший археологический образец обнаружен на территории Ширака, при раскопках Драсханакерта и относится к V–III вв. до н. э.

Из этого следует, что сталактитовый свод имеет армянское происхождение, а заимствование из армянской архитектуры в мусульманскую, вероятно, произошло в Ани.

Если в армянской архитектуре сталактиты ещё сохраняют первоначальный – конструктивный смысл (церковь Апостолов в Ани, монастырь Арич, Гандзасар и др.), то в мусульманской архитектуре они воспринимаются лишь как декоративный мотив. Это свидетельствует и арабское их наименование – *мукарна*, что означает «лепное украшение». Таковыми являются и куполы Альгамбры, которые более других в мусульманской архитектуре напоминают покрытие «азарашен».